

IGNASI-XAVIER ADIEGO

DEL ROMANÍ COMÚ ALS CALÓS IBÈRICS*

1. EL ROMANÍ COM A LLENGUA NEOÍNDIA

A Europa (i després, per difusió posterior, a tot el món) trobem un poble que utilitza com a nom ètnic en molts dels seus dialectes el de *rrom* (pl. *rroma*); alguns altres dialectes usen ètnics diferents, com ara *sinti*, *kaló*, *manuš*, encara que aquestes últimes paraules també poden conviure amb *rrom* (llavors usat en el sentit de 'marit') i amb la denominació *rromanó* (evidentment derivada de *rrom*) per a la llengua (així, els gitanos catalans diuen que parlen *kaló* o *rruməno*).

Però l'element comú d'aquests pobles no és només aquest mot i els seus derivats, sinó que presenten, d'entrada, un vocabulari comú evident i, en molts dialectes, les mateixes característiques morfosintàctiques. Estem, doncs, davant de dialectes derivats del que podríem anomenar romaní comú. Una bona part d'aquest vocabulari compartit i, allà on romanen, les característiques morfosintàctiques, tenen, al seu torn, una clara filiació genètica: ens presenten el romaní com una altra de les llengües indoeuropees neolíndies derivades dels dialectes pràcrits que, al seu torn, són l'evolució del sànscrit. El romaní és, per tant, una llengua emparentada amb l'hindi, el gujrati, el bengalí i les altres llengües neolíndies, per bé que, curiosament, no es parla a l'Índia mateixa, on no ha romàs cap llengua «romaní» després de la partença dels parlants de romaní en el seu llarg periple.

Als exemples següents podem veure unes petites mostres del vocabulari d'origen indi del romaní i de formes flexives igualment procedents del sànscrit:

* Conferència inclosa en el cicle «Els gitanos de Catalunya i les seves llengües: passat i present», realitzat el 29 de maig de 2003 a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans.

Sànskrit	Romaní comú	Caló català	Caló espanyol	
<i>ṛṣi-</i> ‘cantor religiós’	<i>rašáj</i>	<i>əɾəxáj</i>	<i>eraxáj</i>	‘capellà’
<i>devatā</i> ‘divinitat’	<i>devél</i>	<i>(rru-)ddəbél</i>	<i>(u)-ndebél</i>	‘déu’
<i>dā-</i>	<i>d-el</i> , pretèrit <i>d-inj-</i>	<i>dinjá</i>	<i>dinjár</i> , <i>endinjár</i>	‘donar’
<i>dugdha-</i> ‘munyit’	<i>thud</i>	<i>ədzút</i>	<i>čúte</i>	‘llet’
<i>bhrātā</i>	<i>phral</i>	<i>pral</i>	<i>pras</i> , <i>pral</i> , (<i>plána</i> ‘hermana’)	‘germana’
<i>madhu-</i>	<i>mol</i>	<i>mol</i>	<i>mol</i>	‘vi’
<i>rātrī-</i>	<i>rat</i> , <i>ratí</i> (adv.)	<i>əɾəcí</i>	<i>aračí</i>	‘nit’
<i>lavana-</i>	<i>lon</i>	<i>lon</i>	<i>lon</i>	‘sal’
<i>hasta-</i>	<i>vast</i>	<i>bast</i>	<i>báste</i>	‘mà’

(c = /ts/, č = /tʃ/, nj = /ɲ/)

Flexió nominal:

Masculins en -ó:

oblic sg. *-es* < sànskrit *-asya* (genitiu singular temàtic)

oblic pl. *-en* < sànskrit *-ānām* (genitiu plural temàtic)

Flexió verbal:

Present.

1a sg. *-av* < sànskrit *-āmi*; 2a sg. *-es* < sànskrit *-asi*; 3a sg. *-el* < sànskrit *-ati*

Participi *-ló* < sànskrit *-ta* (*muló* ‘mort’ < *mṛta-*).

Atès que els gitans van marxar «en bloc» de l’Índia i que no hi ha cap dialecte neoindí que hi resti que mostri un parentiu estretíssim amb les llengües gitanes, els estudiosos han discutit molt sobre on s’ha d’ubicar exactament la procedència originària dels gitans, cercant els trets compartits amb determinats dialectes. Així, Turner (1927) va proposar que el romaní presentava trets que conduïen a relacionar-lo, en les seves fases més antigues, amb els dialectes del cen-

tre de l'Índia (per exemple, l'hindi) i que després s'hauria desplaçat cap al NO de l'Índia (segons Turner cap el 250 a. C.) i hi hauria romàs un llarg temps, cosa que explicaria que no compartís totes les innovacions dels dialectes centrals i sí que compartís innovacions amb els dialectes del NO (per exemple el sindhi).

2. ROMANÍ, LOMAVREN I DOMARI

Després de romandre al NO de l'Índia, els gitanos van emigrar al llarg de Pèrsia. És en aquest període on Sampson (1923) situa una escissió en dos grups: el grup *phen* (constituït pel romaní europeu i el gitano armeni o lomavren, parlat pel poble dels Boša) i el grup *ben* dels *Domari* (parlat pels nawar i dom).

sànskrit <i>bhaginī</i> 'germana'	<i>Phen</i>	— romaní o gitano europeu (rroma, sinti, kalé) — <i>lomavren</i> o gitano armeni (boša)
	<i>Ben</i>	— <i>domari</i> o gitano asiàtic (nawar, dom).

La diferència rau en el tractament de les oclusives sonores aspirades del sànskrit: *bh*, *dh*, *gh* s'ensordeixen en el grup *phen* (*ph*, *th*, *kh*) i perden l'aspiració en el grup *ben* (*b*, *d*, *g*). Els termes *phen* i *ben* són de fet la forma respectiva del mot per 'germana' en sànskrit, *bhaginī*, que exemplifica molt bé aquest tractament diferenciat.

rrom/*rromaní*, *dom*/*domari*, *lomavren* presenten un inici similar. Això no és cap casualitat. Aquests noms d'ètnics tenen un únic origen: sànskrit *ḍomba-* m. 'home d'una casta baixa que viu del cant i de la música'. Tenim així:

sànskrit <i>ḍomba-</i>	gitano europeu	<i>rrom</i> : 'home, marit; gitano' > <i>rromaní</i>
	gitano armeni	<i>lom</i> : 'gitano' > <i>lomavren</i>
	gitano asiàtic	<i>dōm</i> : 'gitano' > <i>domari</i>

Per tant, si bé el romaní no té parents actualment a l'Índia, sí que en té a altres indrets d'Àsia: el *lomavren* i el *domari* són les seves llengües germanes. Podem doncs parlar d'una llengua protogitana, derivada del sànscrit i dividida en tres branques, el romaní (o gitano europeu), el lomavren (o gitano armeni) i el domari (o gitano asiàtic).

3. CAPES LÈXIQUES DEL ROMANÍ

Podem resseguir el recorregut fet pels gitanos europeus des de l'Índia fins a Europa gràcies al vocabulari del romaní comú. Hom ha comparat el vocabulari romaní a una mena de ceba: presenta diferents capes lèxiques, des del nucli, que estaria constituït pel lèxic heretat del sànscrit, fins a les capes més recents, compostes dels préstecs rebuts en els últims llocs on es troben. Les capes intermèdies ens retraten molt bé el camí traçat pels gitanos: hi trobem préstecs iranís (fonamentalment perses); hi trobem préstecs armenis i algun altre del sud del Caucas (per exemple de l'ossètic), i hi trobem préstecs grecs, possiblement recollits durant la seva estada a Àsia Menor, l'actual Turquia. Tot això apareix per igual a tots els dialectes. A partir d'aquí, els préstecs ja varien en funció del recorregut particular de cada grup, per bé que també hi trobem alguns préstecs eslaus molt antics presents a molts dialectes. Tan important com el que hi ha és el que no hi ha: no hi ha préstecs àrabs ni préstecs turcs en el romaní comú: això vol dir que van abandonar Orient abans de la seva islamització i que no van romandre a Àsia Menor després de l'arribada dels turcs. Això quadra bé amb les dates en què els gitanos comencen a aparèixer documentats a tota Europa, que, deixant de banda presències anteriors, s'intensifica a partir del segle xv; justament quan Bizanci cau en mans dels turcs.

El quadre següent és una adaptació al caló espanyol d'un similar de Heinschink (1994), que recull molt clarament les capes lèxiques del romaní.

caló espanyol	sànskrit	persa	ossètic	armeni	grec	eslau	alemany	occità(?)	espanyol	<i>significat</i>	
rrom	ḍomba-									'home'	LÈXIC HERETAT
muj	mukha									'boca'	
kangri		kangora 'torreta'								'església'	PRÉSTECES ANTICS
berdó			vordon							'carro'	
gra(s)				grast						'cavall'	
diron					ḍóḍios					'cami'	
fóro					φóρος					'ciutat'	
pláxo						prah 'pols'				'cigarreta'	PRÉSTECES RECENTS
xomistro							Hufschmied 'ferrador'			'veterinari'	
rrendúnde								redond 'rodó'		'cigrons'	
mesúna									mesa	'taula'	

El límit assenyalat entre els dos exemples grecs té a veure amb un fet característic dels dialectes romanís. Els préstecs recents adopten un tipus de flexió diferent als tipus més antics. Això és visible fins i tot encara en aquests exemples que hem seleccionat: compareu *rrrom*, *muj*, *dron* amb *fóro*, *plaxo*, *xomísto*: tots aquests últims són temes en -o àtona, un dels procediments típics per a l'adopció de préstecs.

El que cal remarcar és, doncs, que les evidències que ens permeten dir que una sèrie de poblacions situades a diferents indrets d'Europa (i per extensió del món) estan emparentades entre si, és a dir, tenen un origen comú; que aquest origen cal cercar-lo a l'Índia; i que el seu recorregut va suposar sojorns a Pèrsia, al sud del Caucas o a zones grecoparlants són evidències exclusivament lingüístiques, com ho són també les que ens permeten de dir que els gitans d'Europa comparteixen origen comú amb els parlants de lomavren i domari. Certament, s'ha intentat de trobar a les fonts antigues la manera de reconstruir la història dels gitans abans de la seva aparició en els documents escrits europeus, però no hi ha encara res de demostrat.

4. CLASSIFICACIÓ DIALECTAL

En els darrers temps es tendeix a adoptar una classificació com aquesta (vegeu MATRAS (2002) per a una ampla discussió):

valaqui (vlax)	kalderaš, lovara, etc
balcànic	bugurdži-drindari-kalajdži, varietats d'arlijè, erlides; romaní d'Iran, romaní krim, romaní de Prilep, rumelí, sepečides, ursari
central	— nord-central (sud de Polònia, Bohèmia, Moràvia, Eslovàquia, muntanyes orientals dels Càrpats) — sud-central o «romungro» (Eslovàquia, Hongria) — grup «vend» (SO d'Hongria, Àustria («roman»), Eslovènia)

septentrional	<ul style="list-style-type: none"> — britànic (anglo-romaní*; Galles); — escandoromaní (Dinamarca*, Finlàndia, Noruega*, Suècia*) — zona Bàltica i Est d'Europa (Estònia, Letònia, Lituània, nord de Polònia, nord de Rússia, Ucraïna) — sinti-manuš (Països Baixos, Alemanya, França, nord d'Itàlia, Àustria, Bohèmia, Hongria) — sud d'Itàlia (els Abruços, Calàbria) — Iberoromaní (caló espanyol*, caló català*, errumantxela*, [caló brasiler*])
----------------------	---

Marcats amb un asterisc (*) els dialectes mixtos.

Com es pot observar, és una classificació en gran mesura geogràfica. Dels grups, el del nord o septentrional és un veritable calaix de sastre. D'entrada és discutible la pròpia denominació 'del nord', ja que s'hi inclouen, com es pot veure, dialectes parlats a la península Ibèrica i al sud d'Itàlia (!). Problemes de denominació a banda, el grup septentrional, tal com hem dit, és veritablement una barreja de dialectes que comparteixen algunes isoglosses fonològiques i lèxiques.

5. DIALECTES PURS I DIALECTES MIXTOS

A part de la classificació de caire genètic que acabem de veure, hom pot classificar els dialectes romanís des d'una perspectiva tipològica, atenent a les seves característiques morfosintàctiques i lèxiques. Es tracta d'una de les peculiaritats més assenyalades de la lingüística romaní. La distinció tipològica és entre dialectes «purs» o «conservadors» per una banda i dialectes 'mixtos' o 'trencats' (també anomenats 'pogadolectes', en referència a *pogadi chib* 'llengua trencada', que es com diuen els gitanos anglesos a la llengua anglo-romaní) que estan marcats amb un asterisc al quadre. Termes com «purs», «conservadors», no són massa encertats, perquè estan molt connotats, però són els habitualment emprats.

Mentre que els dialectes «purs» conserven per regla general (amb algunes modificacions) la morfosintaxi del romaní comú, que és la

pròpia d'un dialecte neoindi, els dialectes mixtos han reemplaçat la morfosintaxi romaní per la morfosintaxi de la llengua dominant a l'indret on es troben: català, castellà, anglès, etc.

Vegem d'entrada uns exemples de dialecte pur, el romaní del País de Gal·les (SAMPSON, 1926):

mukdás ō gonō sunakái peskē phalengī thā čurē dakī (ng = [ŋ])
 «ell va deixar el sac d'or als seus germans i a la desgraciada mare»
muk-d-as: 3a sg. del pretèrit del verb *muk-*
phalen-gī datiu plural
da-kī datiu singular

trašáva mē meribenástī
 «tinc por per la meva vida»
traš-ava 1a sg. del present del verb *traš-*
mē nominatiu singular
meribenás-tī locatiu singular de *meribén* 'vida, existència; (mort)'

gyas yov peskē grensa, gyom maia mīrensa
 «ell se'n va anar amb els seus cavalls, i jo me'n vaig anar amb els meus»
gyas 3a sg., *gyom* 1a sg. del pretèrit del verb *dža-* 'anar(-se'n)'
yov nominatiu del pronom personal 3a sg.
gren-sa instrumental plural de *grai* 'cavall'
maia = *mē* + *ya* («i»)
mīren-sa instrumental plural del pronom possessiu de 1a sg.

Com es pot veure a les frases, el romaní pur presenta una morfosintaxi pròpia: observem l'existència de casos (nominatiu, instrumental, datiu, locatiu), de fet sorgits de la unió d'antics elements lèxics independents, tal com passa a altres dialectes neoindis, cosa que li dona un cert aspecte de llengua aglutinant. Hi veiem també declinacions a la flexió pronominal, mentre que els verbs també tenen les seves pròpies formacions flexives (compareu *-ava* de 1a sg. del present enfront *-om* de 1a sg. del pretèrit).

Vegem ara alguns exemples de l'anglo-romaní (SMART, 1862-63). Després tindrem ocasió de veure exemples del caló català i del caló castellà:

Dik, the nashermengro is lelen a mongermengro to sterripen
 'Look the policeman is taking a beggar to prison' («Mira, el policia esta portant un pidolaire a la presó»)
dik < *dikh* imperatiu de *dikh*- 'veure, mirar'
našermengro < *našer*- 'fer fugir; perdre, arruinar'
mongermengro < *mong*- < *mang*- 'demanar'
sterripen < *staripén* 'presó'

'tis a cooshto door to the forrus
 'Tis a long way to the town' (literalm. «Hi ha una bona distància fins a la ciutat»)
cooshto: etimologia desconeguda; cf. *kuškó* 'bo' al dialecte romaní de Galles
door < *dur* 'lluny'
forrus < *foros* 'ciutat'

Com es pot veure, el vocabulari és romaní, però la morfosintaxi és la pròpia de l'anglès: ja no hi ha casos, sinó preposicions manllevades a l'anglès (*to sterripen, to the forrus*), el verb copulatiu és el de l'anglès (*is*), com també els articles, etc.

Els dialectes mixtos són una claríssima particularitat del romaní. Els exemples de llengües mixtes al món fora dels dialectes romanís són molt escadussers. Potser la més coneguda sigui la «media lengua» de l'Equador (lèxic castellà - morfosintaxi quètxua). Aquests tipus de llengües plantegen d'entrada greus problemes de classificació: les llengües mixtes gitanes, són dialectes romanís o són dialectes de les llengües que els forneixen la morfosintaxi? Alguns lingüistes consideren que no són pròpiament dialectes romanís. Aquest refús a incloure-les dintre explica termes com ara «pararomanís» per referir-s'hi.

Darrere d'aquestes discussions sobre com classificar-les hi ha, de fet, el que, al meu parer, és el principal problema dels dialectes romanís mixtos: el del seu origen. Com s'ha passat d'una llengua romaní pura a una llengua mixta? Això encara no s'ha pogut esbrinar. Hi ha diverses hipòtesis que ara comentarem, però, com també tindrem ocasió de dir, els testimoniatges dels calós ibèrics són contradictoris i no acaben d'afavorir una hipòtesi sobre les altres. El mateix sembla que passa amb l'anglo-romaní (per a la resta de llengües romanís mixtes no tenim informació suficient a l'abast).

Per a l'origen de les llengües mixtes romanís, o d'algunes d'aquestes, s'han formulat dues hipòtesis totalment oposades i, entre ambdues, algunes altres que d'alguna manera combinen trets de l'una i de l'altra.

La primera hipòtesi és la que podríem anomenar més tradicional, ja que apareix més o menys explícitament als treballs clàssics que alludeixen als dialectes mixtos: és la que veu l'aparició de les llengües mixtes com un resultat del procés de desaparició de les llengües, allò que hom anomena, tètricament, «mort de les llengües». És aquesta la visió implícita en totes les referències als dialectes mixtos com a «formes degradades» del romaní més pur. Evidentment, aquesta hipòtesi ha estat actualitzada —per exemple per Kenrick— deixant de banda aquesta mena de prejudicis sobre «decadència» de les llengües i centrant-se simplement en el procés de pèrdua de la llengua en benefici de la llengua dominant a cada lloc. Per a l'anglo-romaní, Kenrick situa aquest procés gradual de formació de la llengua mixta en el segle XIX.

Aquesta hipòtesi comporta una greu dificultat: per regla general, els processos de «mort d'una llengua» suposen, en primer lloc, la substitució del vocabulari, mentre que la morfosintaxi, tot i que es va veient afectada, es mostra més resistent. Ara bé, a les llengües mixtes hauria d'haver passat a l'inrevés, cosa que resultaria excepcional.

D'aquí que s'hagi proposat una segona hipòtesi totalment oposada: és la sostinguda per Ian Hancock en relació amb l'anglo-romaní, però podria ser traslladada als nostres calós ibèrics: aquestes llengües mixtes serien el resultat d'una creació conscient, deliberada, sorgida del contacte entre gitanos que encara parlaven romaní pur i no gitanos que parlaven argot (el 'cant' o parla de la marginació, en el cas de l'anglo-romaní). Tampoc aquesta hipòtesi no està exempta de febleses: tant a Anglaterra com a les zones de parla catalana o de parla castellana, la distinció entre argot i dialectes romanís mixtos s'ha mantingut amb claredat. Per altra banda, el *cant* anglès no ha patit una influència especialment significativa del romaní, de la mateixa manera que no veiem elements romanís en la *germanía* castellana. Si hagués existit la situació d'estret i continuat contacte necessària per a aquesta hipòtesi, esperaríem una altra cosa.¹

1. Sobre aquestes dues hipòtesis, vegeu l'estat de la qüestió traçat a BAKKER (2000).

Les insuficiències d'ambdues hipòtesis (procés d'extinció enfront creació deliberada, similar a la d'un *pidgin*) han afavorit l'aparició d'altres hipòtesis que intenten situar-se en un punt mig. Així, per exemple, Boretzky i Iglà han pensat en el que ells anomenen «hipòtesi de la mitja volta» ('U-turn'), que combina idees d'ambdues hipòtesis. Segons aquests autors, les llengües mixtes romanís haurien sorgit en el moment en què la llengua romaní 'pura' encara era parlada per les generacions més grans però havia estat substituïda per la llengua de la societat majoritària per les generacions més joves. Llavors, aquestes generacions més joves haurien d'alguna manera 'creat' la llengua mixta manllevant vocabulari dels seus majors, amb la finalitat de seguir disposant d'una llengua especial amb els seus valors específics (com a instrument de defensa, per exemple). És aquesta una hipòtesi força raonable, que intenta de reunir una idea principal de cada hipòtesi: la tendència a la desaparició del romaní pur i el caire una mica artificial de la llengua mixta.

S'estigui o no d'acord amb la hipòtesi de la «mitja volta», és clar que qualsevol intent d'entendre l'aparició de les llengües mixtes no pot basar-se exclusivament en cap de les dues hipòtesis extremes.

A continuació repassarem la documentació escrita del caló català i del caló espanyol, tenint sempre present el problema de l'origen dels trets mixtos d'aquests dialectes.

6. EL CALÓ CATALÀ

La documentació escrita del caló català no és molt nombrosa, però ens ha pervingut a través de fonts fiables i ens permet tenir un quadre coherent. Posada en ordre, hom diria que s'avé bastant amb un origen progressiu, evolutiu, de la llengua mixta.

Abans de parlar dels diferents blocs de documentació del XIX i XX, hem de fer esment del vocabulari espanyol-gitano de Francesc de Sentmenat, que he trobat i editat recentment (ADIEGO, 2002) i que pot datar-se cap al 1750. Si no en parlo més, és perquè jo encara no tinc del tot clar que sigui caló català. Podria perfectament ser caló espanyol d'Aragó. No està encara aclarit. En qualsevol cas, la llengua que

presenta és un romaní flexiu. Malauradament, no hi trobem exemples clars de flexió nominal que ens permeti saber si els casos romanís encara es conservaven. Sí que s'hi noten algunes anomalies pel que fa al gènere, a l'ús d'algunes formes, etc. Vegeu-ne uns exemples.

Bro baró dabel te de lamendi o cielos «Dios te dé el Cielo»
/bro baró dabél te del améndi o θjélos/ Literalment: «El meu gran Déu ens doni el cel»

(*bro* < *m(i)ro* pronom possessiu 1a sg.; *baró* < *baró* 'gran', *dabél* < *de-vél* 'déu'. *te del*: 3a sg. subjuntiu del verb *d-* 'donar', *amendi* locatiu del pronom de 1a pl. *θjelos* préstec castellà)

bro dabél te prusálla «Dios la perdone»

/bro dabél te prusál la/

(*te prusál* 3a sg. subj. de *prusál-* cf. *proser-*a altres dialectes; *la* acus. sg. fem. del pronom personal de 3a persona)

Un primer bloc de documentació del caló català procedeix de la primera meitat del segle XIX i va ser reunit en un article per el gitanòleg i ardiaca de Bradford Frederick George Ackerley al principi del XX (ACKERLEY, 1914). D'aquest bloc, sens dubte el testimoniatge més important ens el forneix Jaubert de Réart, qui va publicar una sèrie d'articles sobre el caló català a la revista «Le publicateur» de Perpinyà l'any 1835.

Des del punt de vista del caràcter mixt o no, el cert és que la flexió verbal i la flexió pronominal es conserven molt bé. La flexió nominal, però, és una altra cosa: els casos originaris han estat reemplaçats per preposicions, a més, preposicions catalanes. Per bé que les desinències de plural romanís es mantenen bé, hi trobem ja la típica *-s* del plural català a alguns temes.²

Vegem-ne alguns exemples (donem la grafia originària, seguida d'una transcripció més moderna):

Mé panabé tumén ké karéle kam je vous dirai qu'il fait chaud (JAUBERT DE RÉART, 1835)

2. Sobre la distribució d'unes desinències i altres, vegeu una explicació a Adiego (2002: 107-111).

/mə pənábə tumén kə kərələ kam/ «jo us dic/diré que fa sol»
 (pənábə < phenáva 1sg pres.; tumén acus. del pronom personal de 2a pl.) kərələ < keréla 3sg. pres. kam < kham 'sol')

Araquiomblen cassanas Je l'ai trouvé riant (TATHE, 1836)
 /əɾəkióm len k'əsánəs/ «els vaig trobar que reien»
 (əɾəkióm < rakhljóm 1sg pretèrit del verb *rakh-* 'buscar', len acus. del pronom personal de 3a pl. m.) əsánəs < asánas 3sg imperfet del verb *asa-* 'riure')

U grast ol tggurià d'ol mussurs dà tro kak le cheval, les mules des écuries de votre oncle (JAUBERT DE RÉART, 1835)
 /u grast, ol dʒuriá d'ol musúrs dà tro kak/ «el cavall, les mules dels estables del teu oncle»
 (u < o article definit, sg. m. ol id. pl. dʒuriá nom. pl. de dʒuri 'mula')

La segona fase de la documentació del caló català és molt poc significativa per a allò que ens interessa: es tracta de l'obra de Victor de Rochas, de 1876, que en gran part reproduïx els materials de Jaubert. En allò que és aportació pròpia no hi ha, malauradament, massa informació nova.

És en el tercer bloc de documentació on trobem informacions molt notables. Es tracta dels materials recopilats i en ocasions usats a les seves obres per l'escriptor Juli Vallmitjana i Colominas (1873-1937). Vallmitjana va tractar molt de prop els gitanos d'Hostafrancs i els va retratar a algunes obres teatrals (*La gitana verge*, *Els Zin-calos*, etc.) i a algunes novel·les (com ara *Sota Montjuïc*). A més d'això, va publicar, com a apèndix d'aquesta darrera obra, un vocabulari caló-català, que inclou així mateix algunes frases completes, cosa que ens permet fer-nos una idea de com era el caló català parlat al començament del segle xx.

La diferència més remarcable entre el caló de Vallmitjana i el de Jaubert de Reart, és que, després de 60 anys, la morfologia verbal romaní també ha estat reemplaçada per la morfologia verbal catalana. Vegem algunes frases:

Manguis hi carat una maripen «jo he fet una mort»
 /mángis i kərát unə məripén/

mángis < *mángi*, dat. del pronom personal 1a sg. *kar-* < *ker-* ‘fer’. *mə-ri-pén* < *meripén* ‘mort’ (mer- morir) o bé de *maripén* ‘copejament, assassinat’

Estic negatdó. Fa dos givés que no hi pogut dinyà jalà a mas gacins, i m’atxalo a lilà, encara que sia a Rot de Bel. «Estic perdut. Fa dos dies que no hi pogut dar menjar a les criatures i m’en vaig a robar, encara que sigui a Déu» [NB: literalment diu «a les meves criatures»]

/əstík nəxəddó. Fa dos džibés kə no i pugút dinjá xəlá ə məs gəcíns, i m’əčálu ə lilá, ənkárə kə síə ə rruddəbél/

nəxəddó < *naša(v)dó*, participi de *našav-* ‘foragitar, fer fugir; perdre’; *džibés* < *dívés* ‘dia’ (sg. = pl.); *dinj-á* < *d-inj-* tema de pretèrit de *d-* ‘donar’; *xəl-á* < *xa-* ‘menjar’; *əčál-u* < *dža-* ‘anar’; *lil-á* < *l-il-* tema de pretèrit de *l-* ‘prendre’; *ruddəbél* < (*m*)ro *devél* liter. ‘el meu déu’

atxalemsem saré «anem’s-en tots»

/əčələm-se’n sərə/

əčəl+ém < *dža-* ‘anar’; *sərə* nom. pl. de *saró* ‘tot’.

Aquesta última frase mostra que a Vallmitjana es mantenen encara les desinències de plural romanís. A part d’aquest exemple, ens dona formes com ‘gallina’: *catçnyí*, plural *catçnyà*.

De Vallmitjana ençà no hi ha pràcticament res fins al recull que Escudero i jo hem publicat recentment a la revista «I Tchatchipén» (ESCUDERO-ADIEGO, 2001). Al caló català actual, fins i tot aquesta distinció entre singular i plural ha desaparegut. Àdhuc els *pluralia tantum* o les formes usades preferentment en plural, com ara *lubé* ‘diners’ (< r. c. pl. *lovê*) tendeixen a ser substituïdes per formacions basades en la morfologia flexiva catalana (*lubós*, format sobre un singular *lubó* < r. c. *lovó*). L’única resta de flexió romaní sembla ser la diferència entre masculí -ó i femení a -í a formes com ara *piló* / *pilí* ‘borratxo / borratxa’.

En resum, vista així, la transformació de dialecte romaní pur en dialecte mixt sembla obeir a un procés lent, paulatí, més a prop de la visió de Kenrick que la de Hancock, però amb la particularitat que el lèxic resisteix més que la morfosintaxi. Podem dibuixar clarament els estadis:

—Cap als anys 30 del segle XIX, només s’ha perdut la flexió dels casos als substantius. La flexió pronominal i la flexió verbal resisteixen.

—Al començament del segle xx, la flexió verbal ja ha estat reemplaçada. La flexió pronominal fa aigües: hem vist com Vallmitjana usa un pronom en datiu en funció de subjecte. El que sí que es manté són les desinències romanís de plural. Els articles romanís han estat reemplaçats pels catalans.

—En l'actualitat, la morfosintaxi és totalment catalana. Només sembla resistir la distinció *-ó / -í* (masc. / fem.)

Ara bé, correspon aquesta visió dels fets a la realitat o estem fabricant una reconstrucció una mica forçada? D'entrada caldria plantejar-se si hi ha una continuïtat clara entre el caló de Jaubert de Reart i el caló de Vallmitjana, o si tal vegada ens trobem davant de dialectes diferents. És a dir, res no permetria descartar que durant anys visquessin un caló català mixt al costat d'un caló català pur, i que finalment prevalgués el dialecte mixt, d'una manera similar a com al principi del segle xx al costat de l'anglo-romaní, mixt, persistia encara el romaní del País de Galles, un dialecte pur. Per altra banda, cal no descartar la influència del caló espanyol: podria ser el caló català mixt una «catalanització» d'un caló espanyol, al costat del caló català pur? Són preguntes que no tenen resposta per la manca d'informació, i jo he de limitar-me a opinar a partir d'impressions, d'intuïcions, fins i tot. Per tant, dono la meua opinió, però ho faig guiant-me per sensacions, que quedi clar. Jo tinc la impressió que la solució més simple, en el cas del caló català, és la del canvi paulatí. Noteu que el caló català del 1830 ja no té flexió nominal romaní (més enllà del plural). És curiós que estudiosos com ara Bakker o Matras insisteixin a considerar aquest catalano-romaní del principi del xix com un dialecte pur. On establim la frontera entre dialecte pur i dialecte mixt, llavors? Per què hem de dir que el caló català documentat per Jaubert de Réart és encara «pur», si ja ha perdut els casos romanís? És cert que el mateix ha tendit a passar en sinti-manu?, un dialecte o grup dialectal tingut per pur, però crec que situar el límit entre mixt i pur en aquesta situació crea un tall totalment *ad hoc* que ens priva d'una visió evolutiva del caló català. És aquesta una qüestió sobre la qual caldrà seguir reflexionant.

7. EL CALÓ ESPANYOL

Parlem ara del caló espanyol. La documentació del caló espanyol és molt més abundant que la del caló català, però alhora molt més irregular i menys fiable. Les raons d'aquesta menor fiabilitat són atribuïbles a dos factors, dues menes de filtres que han pogut alterar una gran part de la documentació, si més no de la documentació de què comptaven fins fa uns anys.

El primer factor el constitueix l'anomenada «afición de Sevilla» del final del segle XVIII i començament del XIX, un producte característic de la moda anomenada «flamenquismo», consistent en copiar les maneres i els hàbits dels gitanos. L'«afición de Sevilla» és el nom donat a alguns no gitanos d'aquesta ciutat andalusa que van fer seva fins i tot la llengua que els gitanos parlaven. Ara bé, no es va tractar ni de bon tros d'un aprenentatge basat en una recopilació mínimament científica. El que es tractava de fer era «superar allò imitat», de manera que van crear una modalitat totalment artificial, incomprendible per als propis gitanos, on l'obsessió fonamental era l'encunyament de mots que no se semblessin als mots castellans corresponents i l'objectiu, l'elaboració de textos (traduccions d'oracions, poemes, etc.). Hem de tenir en compte que el caló espanyol de llavors mantenia un vocabulari nuclear heretat, però havia de manllevar al castellà els mots que li mancaven. Aquest ha estat sempre el procediment seguit pels dialectes romanís a tot arreu (cf. BORETZKY, 1992). Això implica que els «aficionados» havien de confegir mots com fos per tal de fugir els mots castellans. Això explica que ensopeguem amb exemples tan curiosos com el següent:

manjarificao quejesa tute acnao 'santificado sea tu nombre' (JIMÉNEZ, 1846)

manjarificar és, evidentment una formació híbrida a partir de caló *manjaró/majaró* 'santo' y castellà *-ficar*.

El cas de *quejesa* és encara més sorprenent. *quejesa* volia dir en caló —ho tenim ben documentat per altres cantons— 'seda' (es tracta d'un préstec irani que també apareix a altres dialectes). Hem de partir d'una pronúncia típicament andalusa d'aquest mot, /se(d)a/ [sea],

amb caiguda de la *d* intervocàlica (com a [deo] *dedo*, etc.) per entendre que aquí s'ha produït una reinterpretació del mot *quejesa* com si fos equivalent a *sea* = subjuntiu del verb 'ésser' en castellà.

Finalment, *tute* difícilment pot ser el possessiu. És més aviat una forma de pronom personal, ja sigui un acusatiu (*tut*) o un locatiu (*tute*). En aquest darrer cas no és del tot impossible que el fenomen fos propi del caló realment parlat pels gitanos, però tant en el cas de *manjarifícao* com de *quejesa*, la responsabilitat de les formes ha de recaure forçosament sobre els «aficionados». Davant d'això, és lògic desconfiar dels materials que procedeixen de l'«afición».

L'altre factor distorsionador de la documentació és el viatger anglès George Borrow. George Borrow era un agent de la Societat Bíblica de Londres que va viatjar per tot Espanya venent edicions de la Bíblia que ara anomenariem de butxaca. Que l'esperit missioner de Borrow fos sincer o no és qüestió debatuda; el que està clar és que li serví per fer les dues coses que més l'interessaven llavors: viatjar i fer amistança amb els gitanos. De petit havia conegut gitanos anglesos, cosa que li havia permès d'entrar en contacte amb el seu dialecte, l'anglo-romaní. Només penetrar en Espanya a través de la frontera de Portugal amb la província de Badajoz, Borrow ja va contactar amb gitanos extremenys. De bon començament va dedicar-se a una de les seves obsessions mentre va ser a la península Ibèrica: la traducció de textos sagrats al caló. A Madrid va publicar, finalment, el 1838, la seva traducció al caló de l'Evangeli de Lluc (*Embéo e Majaró Lucas brotoboro randado andré la chipe griega, acána chibado andré o romanó ó chipe es Lincales (sic) de Sesé. El Evangelio segun S. Lucas traducido al romaní ó dialecto de los gitanos de España*). Va reunir diferents materials, de manera directa o indirecta: cançonetes gitanes, però també textos dels elaborats pels «aficionados» de Sevilla. Tot aquest corpus, juntament amb un vocabulari molt abundant, va ser editat dins la seva primera gran obra, *The Zincali or an account of the Gypsies of Spain*, publicada el 1841 a Londres, on Borrow havia tornat un any abans, un cop que la seva aventura espanyola havia acabat de mala manera. Uns anys després publicà la seva segona obra de tema espanyol, *The Bible in Spain*, un relat novellesc de la seva experiència evangelitzadora a Espanya.

Si hem assenyalat la desconfiança que el material confegit pels «Aficionados» ens desperta, el mateix hem de dir de Borrow. Pel que hem pogut esbrinar estudiant les seves obres, a Borrow es va operar una evolució: als primers temps potser sí tenia la intenció de recollir fidelment el caló tal com el parlaven els gitanos que va tractar. Però de mica en mica, l'afany de la quantitat es va imposar sobre el de la qualitat: encara que Borrow era conscient —i ho diu obertament— que la llengua gitana creada pels «aficionados» era artificial i s'allunyava de la que parlaven els gitanos de veritat, incorpora vocabulari i textos de l'«afición» al seu recull. Per altra banda, el fet que Borrow conegués altres dialectes romanís —l'anglo-romaní, alguns dialectes del centre d'Europa— ens fa témer que paraules d'altres dialectes s'hagin infiltrat a les seves obres, de manera deliberada o inconscient. Finalment, l'afany etimològicador, la cerca de relacions entre mots i la seves dots políglotes, etc. han pogut forçar les seves interpretacions de les fonts de què disposava. A la seva traducció de l'Evangeli de Lluç, hi trobem mots com ara *anda* 'fin', *dugida* 'filla' que tenen un sospitós aspecte sànscrit. Significativament, són mots dels quals Borrow va prescindir temps després en confegir el vocabulari de *The Zinçali*.

Els textos i vocabularis de la «Afición» i els materials de Borrow són les fonts usades pels confegidors dels diccionaris de caló espanyol que des de 1844 ençà s'han anat publicant. Això ja ens ha de posar en guàrdia pel que fa a la seva fiabilitat. Però a més hem d'afegir-hi, malauradament, un altre problema: el primer diccionari publicat a Espanya, el de Trujillo (1844), en incorporar paraules procedents de la traducció de Borrow de l'Evangeli de Lluç, evidencia errors increïbles, com l'exemple següent mostra.

1,22. Y pur se sicobó abrí, na les astisaraba chamuliar; y chaneláron que habia dicado buchí andré a cangrí, y ó lo penó por simaches, y **sinaba** musilé.

Y quando salió, no les podía hablar, y entendieron, que había sido visto visión en el templo. Y él se lo significaba por señas, y quedó mudo.

El primer text és el la traducció de Borrow. El segon, el de la versió castellana del pare Scio de San Miguel, que va ser la que seguí en general Borrow i la que va usar Trujillo a l'hora de buidar el text de

Borrow per confegir el seu diccionari. Si comparem tots dos textos, veurem que a la última frase la traducció de Borrow no és exactament literal: *sinaba musilé* vol dir «estava mut», amb *sinaba* imperfet del verb *sinar* ‘ser’ (< r. c. *sin* ‘es’). Doncs bé, a Trujillo trobem un suposat verb *sinabar* amb el significat de ‘quedar’. Aquest absurd significat s’ha perpetuat a tots els diccionaris. Fins i tot la bola es va anar fent encara més grossa a mesura que cada nou autor d’un diccionari gitano hi deia la seva. Així, al diccionari de Quindalé (1867, 1870) *sinabar* es definit com ‘quedar, detener, parar de repente’, amb un dubtós afegit de significats afins que encara ens allunya més del sentit originari del mot.

A més, Trujillo no va tenir cap escrúpol a l’hora d’inflar el seu diccionari amb mots trets de diccionaris de *germanía* —la llengua de la marginació al Segle d’Or espanyol—, com ara *artifé* ‘pan’, *bolata* ‘ladrón por ventana’ o d’altres. Que es tracta d’una afusellada d’un diccionari és evident perquè les definicions acostumen a coincidir literalment amb les del *Vocabulario de Germanía* de Hidalgo. Això ha creat la falsa impressió que el caló espanyol havia patit una forta influència de la germanía. Si bé és cert que alguns mots de germanía han pogut passar al caló ocasionalment o permanentment, les fonts fiables apunten a què són molt pocs (jo he documentat unes poques formes en caló espanyol, com ara *polvorosa* ‘cami’, *lima* ‘camisa’, *dátiles* ‘dits’).

Davant de tot això, és fàcil comprendre amb quina prudència cal emprar aquest corpus. Les informacions són molt riques, però caòtiques, i acostuma a ser difícil de separar el gra de la palla. Hem vist l’exemple de *quejesa* ‘seda’. Però no sempre és tan fàcil. Per exemple, els diccionaris gitanos ens donen formes com ara *Perí* ‘Cádiz’. L’origen d’aquest nom és clar: *perar* es ‘caer’. Sabem, a més, per una font que ara comentarem, que ‘caí’ es deia *perí*. Està clar que darrera l’equivalència *Perí* ‘Cádiz’ hi ha un joc de paraules basat en l’homonímia entre ‘caí’ y Ca(d)iz [cái], la pronúncia andalusa del topònim. Ara bé, qui va encunyar aquesta forma? Els propis gitanos o els paios «aficionados»? No és possible decidir-se: a la vista dels procediments expeditius per cercar mots diferents als del castellà, hom estaria temptat de considerar que és part del caló falsificat pels «aficionados». Però, per altra banda, Bakker ha remarcat l’existència de procediments similars,

de caràcter criptolàlic, per encunyar topònims a altres dialectes gitanos (BAKKER, 1995: 133-134).

Els mateixos dubtes ens planteja el caos gramatical que observem en els materials (formes de plural com a singulars, femenins com a masculins, etc.): respon a la realitat del caló que llavors parlaven els gitanos, o són fruit de l'escassa atenció que els «aficionados», preocupats sobretot per fabricar vocabulari peculiar, van prestar a la morfosintaxi del caló?

Fins fa uns anys, aquests dubtes han entorpit i descoratjat la recerca sobre el caló. De fet, es dona la paradoxa que potser el testimoni més fiable del caló espanyol de què disposàvem fins fa uns anys era un llibre sobre el calão portuguès, que tal com hem dit, és un caló espanyol traslladat a Portugal: l'obra d'Adolfo Coelho, *Os ciganos de Portugal* (COELHO, 1892[1995]) és una mostra de rigor en la recopilació de materials i en la seva anàlisi que trobem a faltar en tots els treballs publicats durant el segle XIX a Espanya.

Afortunadament, als darrers anys, el nostre coneixement del caló espanyol del segle XIX ha patit un canvi substancial. D'entrada, s'ha parat atenció a una font que havia quedat en l'oblit: l'apèndix sobre la situació dels gitanos d'Espanya que Richard Bright havia afegit al seu llibre *Travels from Vienna through Lower Hungary*, publicat a Londres el 1818, és a dir, uns vint anys abans que Borrow comencés a publicar sobre el caló. Per tant, és una informació no contaminada per les aportacions de Borrow. Però, més important encara que aquesta font, massa breu pel que desitjaríem, és una altra obra, inèdita, que Margarita Torrión ha trobat miraculosament conservada a la Biblioteca de la Real Academia Española: el *Vocabulario de la lengua gitana de José Antonio Conde* (TORRIÓN, 1988). José Antonio Conde va ser un important arabista espanyol que sembla haver recollit totes les seves informacions sobre el caló contigudes al vocabulari esmentat al principi del segle XIX a Andalusia.³ El *Vocabulario* conté, a més, nombroses frases que ens permeten tenir una visió fidedigna del caló espanyol d'Andalusia cap al 1800. I el que se'ns presenta és una

3. Un excel·lent estudi sobre la polifacètica personalitat científica de Conde pot trobar-se ara a Calvo Pérez (2001).

llengua mixta perfectament coherent, no contaminada per les aberracions dels «aficionados». Vegem-ne algunes frases:

pirela cicó siguetder con los pinrré ‘anda delante camina el primero’ (literalment: «camina ràpid, més ràpid amb els peus»)

/piréla θicó sigeddér kon los pinrré/
(*pirela* < *phir-* ‘caminar’; *θicó* < *sigó* adv. ‘ràpidament’; *sigeddér* < *sigerder* comparatiu del anterior; *pinrré* nominatiu pl. de *pinrró* ‘peu’)

por mi ochi, so ne jonjabelo átusa ‘Por la alma que tengo, que no te engañó’ (liter. «por mi alma, que no te engaña a ti»)

/por mi očí, si ne xonxabélo a tusa/
(*očí* < (*v*)*ogi* ‘estómac; ànima’; *xonxabél-o* < *xoxav-* ‘enganyar’. *tusa* instrumental del pronom de 2a sg.)

Te beelas de aberes chiros pure, quando tusa y mangue chinorré veabamos los papiris?

‘te acuerdas de aquellos tiempos antiguos, quanto tu y yo pequeñillos jugavamos á los naipes?’

/te beélas de aberes čiros pure, kwando tusa i mánge činorré beábamos los papiris?/

(*beélas, beábamos* < d’un verb-comodí **bed(el)ar* basat en els substantius-comodí *bédo, béda?* *aber-es* < (*v*)*aver* ‘altre’. *čiros* < *čiro(s)* ‘temps’; *puré* < *phuré* nom. pl. masculí de *phuró* ‘vell, antic’; *tusa* instrumental del pronom de 2a sg; *mánge* datiu del pronom de 1a sg; *činorré* nom. pl. masc. de *činorró* < *tiknorró* ‘petitó’ (diminutiu de *tiknó* ‘petit’); *papiri-s* < *papíri* pl. de *papíro* ‘paper’)

Sosque quiniste las traca? Caló tabar ‘como compraste las ubas? a seis maravedis’ (literalment. «—Com vas comprar el raïm? —“Negre” [= *un quart*] i mig»)

/soske kiniste las traká? kaló ta-bar/
(*kiniste* < *kin-* ‘comprar’; *traká* < *drakh-á* nom. pl. de *drakh* ‘raïm’; *kaló* ‘negre’ (> moneda de coure); *tabar* < **ta pax* < *ta paš* ‘i mig’.

Si pensem en termes de desenvolupament, aquest caló espanyol del principi del segle XIX transmès per Conde se sembla molt al caló català de Vallmitjana, del començament del xx:

—tant la morfologia nominal com la verbal són les de la llengua paia corresponent.

—es conserven amb claredat —el propi Conde ho va constatar explícitament— les desinències de singular i plural romanís (observem aquí *pinré, puré, činorré traká* nom. pl.).

Gràcies al testimoniatge de Conde podem plantejar-nos enfocar tots els materials de Borrow i de l'«afición» d'una manera diferent. Altrament dit, Conde ens podrà servir de guia en molts casos —però no sempre— per intentar separar el gra de la palla. Aquesta, però, és una tasca feixuga que tot just acabem d'iniciar com a part d'un projecte de recerca l'últim objectiu del qual és oferir un diccionari del veritable caló espanyol del segle XIX. De tota manera, podem confirmar que a Borrow —allà on no fa ús de materials de l'«Afición»— els plurals romanís també són encara presents. Ja Francisco de Sales Mayo, *Quindalé*, ho va veure en fer una mena de gramàtica gitana basada en els materials preexistents (MAYO, 1867).

De Borrow ençà, si exceptuem l'esmentat treball de Coelho sobre els gitanos de Portugal, no hi ha gairebé res fins fa uns pocs anys. Tots els diccionaris gitanos publicats d'ençà es limiten, pel que sembla, a reelaborar materials més antics i acaben remuntant-se per igual a Borrow i a l'«Afición» (Jiménez, Campuzano, D. A. de C., Tineo Rebolledo, Pabanó, el més recent de Llorens, així com la recentíssima gramàtica de Plantón). Hi ha poques excepcions: un article de Carlos Clavería dels anys 60 amb poquíssimes informacions.⁴ Només recentment han sorgit algunes recopilacions directes, com la de Merrill McLane entre gitanos de Guadix o Mercedes Román amb els gitanos de Valladolid.⁵

D'un any ençà, he pogut recollir informació de parlants procedents del sud d'Espanya establerts a Catalunya, gràcies a la bona disposició i la plena col·laboració de la Fundació Pere Closa de Badalona.⁶ També he pogut parlar amb gitanos aragonesos. El balanç que podem fer torna a ser paral·lel al del caló català d'enguany: fins i tot la diferència de plural s'ha perdut, malgrat que hom troba formes fossilitzades i restes

4. CLAVERÍA, 1962.

5. MCLANE, 1977, 1998; ROMÁN, 1995.

6. Vull fer constar en especial el meu agraïment a Domingo Jiménez, director de la Fundació Pere Closa, i a Sergi Rodríguez, qui m'hi va posar en contacte.

de l'antiga contraposició -ó / -é o bé -í / -iá. El lèxic segueix retrocedint i l'ús del caló es veu fortament limitat a situacions molt concretes.

Vist així, hom tindria la temptació d'aplicar la mateixa explicació gradualista que en el cas del caló català, amb l'única particularitat que al principi del segle XIX el caló espanyol presentaria un grau de penetració de la morfosintaxi espanyola més gran que el que presentava el caló català de la mateixa època.⁷

Ara bé, aquesta visió sembla ser qüestionada pel document més antic comprensible del caló espanyol de què disposem. Es tracta d'un full conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid, dins un lligall que conté documents del final del segle XVII (d'aquí la datació). Aquest full anònim porta el títol de *Lengua egípciacca; y mas propio: Guirigay de gitanos* i és una llista de paraules gitanes amb el seu significat en castellà.⁸ No presenta frases completes que ens permetin constatar que la llengua ja és mixta, però en alguns dels mots que el componen hi ha clars indicis no només d'això, sinó d'un grau de barreja molt desconcertant: sembla un caló més proper al d'avui dia que no al de Conde, malgrat ser 100 anys anterior. Heus ací algunes veus molt representatives:

Mala Cara – *Avelar mal muy*
 Alguaciles – *Chineles*
 Barbero – *Gurravador*
 irse – *najarse*
 La calle – *El Gaó*
 Pistolas – *Puscas*
 Vino – *Mollate*

Que és una llengua mixta ho demostren els infinitius *avelar*, *najarse*, construïts sobre el model flexiu del castellà. Compareu amb el fet que, per exemple, tant a Sentmenat com a Jaubert de Réart, els infinitius castellans o catalans sempre són traduïts amb formes conjugades romanís, perquè en romaní comú no hi havia infinitiu. Però

7. Com hem dit, la situació morfosintàctica del caló espanyol a l'època de Conde (començament del segle XIX) és comparable a la del caló català de Vallmitjana (principi del XX), cosa que significa una mena de desfasament d'un segle en els (suposats) processos evolutius cap a una llengua mixta.

8. Edició i estudi lingüístic a Adiego (1998).

noti's com la morfosintaxi espanyola penetra fins i tot en la formació pronominal del tipus *najar-se* (= *ir-se*). A *puscas* - 'pistolas', sorprèn la forma de plural totalment espanyola. Esperariem *púski* o similar. La forma *mollate* 'vi', ben conservada encara en caló, és un antic locatiu fossilitzat. Encara més sorprenent és *chineles*: com he intentat demostrar en un altre lloc (ADIEGO, en premsa), aquest tipus de plurals en *-les* que estan ben documentats en caló (tipus *anrréles* 'ous', *pinrréles* 'peus') s'han format sota la intensa influència de l'espanyol: són *pluralia tantum*, mots usats gairebé només en plural (originàriament *anrré*, *pinrré*, amb desinència *-é*) que són reïnterpretats com temes en *-l* de la flexió del castellà i reben aquest tipus de terminació en *-es* clarament castellana.

Així doncs, si aquest document esta ben datat, ens trobem amb un caló més de cent anys anterior a Conde però que sembla igual o fins i tot més espanyolitzat —pel que fa a la morfosintaxi— que el d'ell. La idea del canvi gradual es veu seriosament qüestionada: no estarem posant en una mateixa línia evolutiva documentació en realitat molt més heterogènia? Curiosament en anglo-romaní passa una cosa similar: tot feia pensar que la idea gradualista de Kenrick esmentada més amunt (l'anglo-romaní s'hauria forjat evolutivament en el segle XIX) era avalada o, si més no, no era qüestionada per les fonts, però un descobriment recent ha fet trontollar aquesta hipòtesi: les anomenades «confessions de Winchester», les declaracions d'un individu no gitano que dona una llista de mots i alguna frase. Es tracta d'un document de 1615-1616, però l'angloromaní que hi apareix sembla ser ja una llengua mixta!⁹

8. SITUACIÓ ACTUAL DEL CALÓ ESPANYOL (I DEL CALÓ CATALÀ)

Sigui com sigui com s'hagin format els calós ibèrics, el que sí està clar és que des de fa anys estan en un llarg, llanguíssim procés de desaparició. Si allò que caracteritza als dialectes romanís mixtos és la conservació del vocabulari patrimonial, és lògic imaginar que amb la pèr-

9. Vegeu sobre això Bakker (2000).

dua d'aquest comença l'extinció. Aquesta pèrdua és evident. L'oblit afecta fins i tot termes bàsics, com ara noms de parentiu i parts del cos. Alguns parlants ignoren mots tan usuals i fonamentals com «peus» o «mare». El coneixement entre els més joves és molt passiu: és fàcil trobar-se amb mots que han sentit dir però que no han usat, dubtes sobre el significat, etc. Fins i tot en el cas dels gitanos aragonesos, on semblava que la llengua havia estat en ús fins feia poc, l'oblit és molt preocupant. Només una voluntat molt decidida dels mateixos parlants per recuperar i reintroduir els mots patrimonials podria salvar els calós ibèrics.

IGNASI-XAVIER ADIEGO
Universitat de Barcelona

BIBLIOGRAFIA CITADA

- ACKERLEY, F. G. (1914): *The Romani speech of Catalonia*, JGLS, new series, núm. 8, ps. 99-140.
- ADIEGO, I.-X. (1998): *The Spanish-Gypsy vocabulary of manuscript 3929, Biblioteca Nacional de Madrid (18th century): a rereading*, JGLS, fifth series, núm. 8, ps. 118
- ADIEGO, I.-X. (2002): *Un vocabulario español-gitano del Marqués de Sentmenat (1697-1762)*, Barcelona.
- ADIEGO, I.-X. (en premsa): *The Vestiges of Caló Today*, en premsa a les actes del 6th *International Conference on Romani Linguistics*, Graz, 2002.
- BAKKER, P. (1995): *Notes on the genesis of Caló and other iberian Para-Romani varieties*, dins Y. MATRAS (ed.), *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*, Amsterdam/Philadelphia, ps. 125-150.
- BAKKER, P. (2000): *The genesis of «Angloromani»*, dins T. ACTON (ed.), *Scholarship and the Gypsy Struggle* [Fs. Kenrick], Hertfordshire.
- BORETZKY, N. (1992): *Zum Erbwoortschatz des Romani*, «Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung», núm. 45, ps. 227-251.
- CALVO PÉREZ, J. (2001): *Semblanza de José Antonio Conde*, Cuenca.
- CLAVERÍA, C. (1962): *Notas sobre el gitano español*, dins *Strenae, estudios de filología e historia dedicados al profesor Manuel García Blanco*, Salamanca, ps. 109-119.

- COELHO, A. (1892[1995]): *Os Ciganos de Portugal*, Lisboa [Reedició: Lisboa: Dom Quixote].
- ESCUDERO, J. P. i ADIEGO, I.-X. (2001): *Vocabulari del kaló català*, «I Tchatchipen», núm. 33, ps. 4-30.
- HEINSCHINCK, M. F. (1994): *E Romani Chib - Die Sprache der Roma*, dins M. F. HEINSCHINK i U. HEMETEK (eds.), *Roma: das unbekannte Volk. Schicksal und Kultur*, Viena, ps. 110-128.
- JIMÉNEZ, A. (1846): *Vocabulario del dialecto gitano*, Sevilla.
- MATRAS, Y. (2002): *Romani. A linguistic Introduction*, Cambridge.
- MAYO, F. De Sales ('Quindalé') (1867): *El gitanismo. Historia, costumbres y dialecto de los gitanos*, Madrid.
- MCLANE, M. F. (1977): *The Caló of Guadix: a surviving Romany lexicon*, «Anthropological Linguistics», núm. 19, ps. 303-319.
- MCLANE, M. F. (1998): *The Surviving Lexicon of Caló. The Romany Language of the Spanish Gypsies*, (prepared in Bethesda, Maryland, June 1998), treball inèdit.
- ROMÁN FERNÁNDEZ, M. (1995): *Aportación a los estudios sobre el caló en España*, València.
- SAMPSON, J. (1923): *On the origin and early migrations of the Gypsies*, *JGLS*, third series, núm. 2, ps. 156-169.
- SAMPSON, J. (1926): *The dialect of the Gypsies of Wales*, Oxford.
- SMART, B. C. (1862-63): *The Dialect of the English Gypsies (= Appendix to the Transactions of the Philological Society of 1862-63)*, Berlín.
- TORRIONE, M. (1988): *Del dialecto calo y sus usuarios: la minoría gitana de España*. Tesis doctoral, Universitat de Perpinyà.
- TRUJILLO, E. (1844): *Vocabulario del dialecto gitano*, Madrid.
- TURNER, R. L. (1927): *The position of Romani in Indo-Aryan (= Gypsy Lore Society Monographs, n. 4)*, Edimburgh.